

ТЕТЯНА ПАСТУШЕНКО (Київ)

ПРЕЗЕНТАЦІЯ КОНЦЕПЦІЇ КОМПЛЕКСНОЇ МЕМОРІАЛІЗАЦІЇ БАБИНОГО ЯРУ

Підготовлена робочою групою при Інституті історії України НАНУ на замовлення Міністерства культури України та Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» презентація відбулася 6 лютого 2019 р. в Києві*. На заході, який пройшов в інформаційному агентстві «Укрінформ», були присутні представники громадських організацій, депутати Верховної Ради України, Київської міської ради, науковці, музейники, журналісти та ін.

Про необхідність розробки проекту комплексної меморіалізації Бабиного Яру йшлося в низці державних документів. Зокрема в указі Президента України №331/2017 від 20 жовтня 2017 р. «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»», у рішенні Комітету Верховної Ради України з питань культури і духовності від 4 квітня 2018 р. «Про ситуацію, яка склалася з меморіалізацією Бабиного Яру» та в розпорядженні Кабінету Міністрів України №542-р від 26 липня 2018 р. «Про затвердження плану заходів з перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр»». Другим пунктом плану заходів уряду передбачалося в 2018 р. «затвердження Концепції комплексного розвитку Бабиного Яру з розширенням меж Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр».

Відкриваючи захід, міністр культури України *Євген Нищук* зазначив, що одне з головних завдань, присвячених історичній національній пам'яті, які ставить перед собою держава – це напрацювання єдиного концепту меморіалізації Бабиного Яру, комплексного осмислення й залучення всіх фахівців і зацікавлених груп до створення моделі спільної пам'яті. Він висловив готовність до інтеграційної роботи у цьому напрямі. На переконання Є.Нищука, трагедія Бабиного Яру потребує гідного центру пам'яті, наповненого смислами, а також усвідомлення того, що це місце поховань і трагедії тисяч людей різних національностей – євреїв, ромів, українців та ін. Збереження пам'яті про цю трагедію, яка тривалий час замовчувалась, а факти про злочин зазнавали перекручувань і зручних для тоталітарної системи трактувань, надзвичайно важливе

* Повний відеозапис див.: [Електронний ресурс]: <https://www.ukrinform.ua/rubric-presshall/2633587-presentacia-koncepcii-kompleksnoi-memorializacii-babinogo-aru.html>

для нашого майбутнього. Наразі держава виступає організатором та ініціатором проведення необхідних дій не тільки з розвитку Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр», а й напрацювання комплексного, системного та цілісного увічнення пам'яті цього сакрального місця. Упродовж трьох останніх років на території Яру проведено суттєві відновлювальні роботи навколо пам'ятника розстріляним дітям, встановлено скульптурну композицію «Кибитка» пам'яті страчених ромів, проведено реставраційні роботи на пам'ятному знаку «Менора», з'явилися Алея скорботи та Алея Праведників. Окрім того, завершено облаштування паркової зони, у тому числі системи освітлення, поливу газонів і відеонагляду, повернуто з приватних рук будівлю контори колишнього Єврейського кладовища, де розпочалися роботи з реставрації і створення Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру на території заповідника. «Для подальшої роботи є потреба комплексного бачення розвитку Бабиного Яру, саме тому ми звернулись до фахівців Інституту історії України для опрацювання концепту його меморіалізації», – зауважив Є.Нищук.

Голова створеної на базі Інституту історії України НАНУ робочої групи з меморіалізації Бабиного Яру член-кореспондент НАН України, заступник директора академічного Інституту історії України *Геннадій Боряк* розповів про організаційні моменти. Після підписання 23 жовтня 2017 р. Президентом України указу «Про додаткові заходи щодо перспективного розвитку Національного історико-меморіального заповідника “Бабин Яр”» професійна академічна спільнота істориків виявилася чи не вперше за останні півтора – два десятиліття вповні затребуваною суспільством і владою. Інститут історії України, усвідомлюючи загальнонаціональний рівень і державну вагу проблеми Бабиного Яру, а також розуміючи ганьбу безпам'ятства, виступив з ініціативою розроблення концепції меморіалізації Бабиного Яру. Її підтримало Міністерство культури України. Востаннє подібний масштабний проект група спеціалістів при Інституті історії України виконувала на замовлення урядової комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, створеної 1997 р. У листопаді 2017 р. сформовано робочу групу з меморіалізації Бабиного Яру. Замовником виступили Міністерство культури й Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», було підписано угоду щодо підготовки концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру, тематико-експозиційного плану, наукового супроводу створення музею, а також написання концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру як цілісного меморіального простору. До складу робочої групи ввійшли півтора десятки професійних істориків із двох університетів, двох академічних інститутів, трьох музеїв та УІНП. За словами Г.Боряка, до складу групи свідомо не запрошували громадських діячів та представників громадських об'єднань, із тим, щоб залишити їм критичні висловлювання щодо готового тексту концепції. Також із міркувань логістики було запрошено лише спеціалістів із Києва, але водночас залучено рецензентів для подальшої апробації розробок – це понад 20 відомих фахівців із Києва, Львова, Острога, Одеси, Харкова, Рівного, Дніпра. Усі напрацювання оприлюднюються у спеціальному розділі на веб-порталі Інституту історії України НАНУ. На початку 2018 р. було завершено роботу над пілотним проектом створення концепції Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. Нині цей текст перекладено англійською мовою. Г.Боряк подякував Йосифу Зісельсу за підтримку цієї частини проекту. Невдовзі англійський варіант концепції буде широко апробований за межами України, із залученням до рецензування кращих спеціалістів із країн Європи, США та Канади, котрі займаються цією проблемою.

Наприкінці минулого року розпочалася робота над презентованою концепцією комплексної меморіалізації Бабиного Яру. Цей документ має понад 100 сторінок, його також виставлено на веб-порталі Інституту історії України НАНУ. Окрім членів робочої групи до створення концепції комплексної меморіалізації залучено спеціалістів із музейної справи, правників та архітекторів.

Заступник голови робочої групи доктор історичних наук, професор, завідувач відділу історії України в роки Другої світової війни Інституту історії України НАНУ *Олександр Лисенко* розповів про проблеми та виклики меморіалізації Бабиного Яру. Це місце у всьому світі відоме як один із найвизначніших символів Голокосту. Водночас як місце пам'яті воно має низку суттєвих відмінностей від інших місць масового знищення євреїв нацистами під час Другої світової війни. По-перше, під час німецької окупації Києва 1941–1943 рр. Бабин Яр став місцем страти та поховання не лише євреїв, а й інших груп, які були об'єктом нацистських переслідувань за расовими, політичними та іншими мотивами: ромів, українських націоналістів, комуністів, радянських військовополонених, душевнохворих, заручників, українських і радянських підпільників, в'язнів Сирецького концтабору. Вони склали близько третини від загальної кількості 90–100 тис. жертв Бабиного Яру. По-друге, у повоєнні часи тут відбулася техногенна Куренівська катастрофа 1961 р., що забрала життя, за деякими підрахунками, близько 1,5 тис. людей. Згодом Бабин Яр став місцем постійного зіткнення між громадськістю, насамперед єврейською, але також українською та російською, яка прагнула гідно вшанувати пам'ять жертв Голокосту, та владою, котра спершу намагалася взагалі знищити сам Яр і пам'ять про його жертви, а згодом наполегливо перетворювала його на складову міфу про «безіменні жертви» з числа військовополонених і «мирних радянських громадян». За незалежної України Бабин Яр став місцем конкуренції пам'ятей між різними групами та громадськими організаціями, що репрезентують нащадків жертв нацизму й комунізму. Це виявилось у встановленні численних пам'ятних знаків, присвячених цим жертвам. Слід також узяти до уваги той факт, що ще за часів Російської імперії Бабин Яр був оточений низкою кладовищ, які природним шляхом сформували багатоконфесійний і багатонаціональний некрополь. У повоєнний період він був майже повністю зруйнований та значною мірою забудований. Цей процес триває й надалі. Усе це призвело до того, що фактична історія Бабиного Яру набагато триваліша, ніж часи Голокосту та нацистської окупації, що має бути враховано й відображено в будь-яких проектах його меморіалізації. Станом на сьогодні Бабин Яр і прилеглий некрополь – це переважно невпорядкований простір громадського парку та лісопаркової зони, де у хаотичному порядку встановлено 31 пам'ятник і пам'ятний знак, що не створюють архітектурного й ландшафтного ансамблю. Кількість цих пам'ятних знаків збільшується чи не щорічно. Наразі громадська й державна ініціатива перейшла від встановлення окремих пам'ятників до проектів створення музеїв, великих меморіальних комплексів, а також повного чи часткового впорядкування меморіального простору. Слід зазначити, що досі в Києві не існує жодного окремого музею або постійної експозиції в одному з наявних музеїв, присвячених історії і трагедії Бабиного Яру. Основні проблеми, що обумовили окреслений стан, безпосередньо пов'язані з позиціями різних учасників, задіяних у процесі його меморіалізації, зокрема з боку держави і громадянського суспільства –

це відсутність комплексного підходу до вшанування пам'яті та облаштування меморіального простору, сприйнятті Бабиного Яру як «єврейського місця» на території України. Із боку єврейської спільноти – це прагнення до ексклюзивної пам'яті про трагедію як зворотна реакція на радянську політику замовчування, культивування пам'яті про Бабин Яр і Голокост насамперед через накидання провини іншим народам, зокрема українцям, як засіб запобігання антисемітизму та антисіонізму; прагнення до символічної «приватизації» меморіального простору через зведення масштабних споруд як засіб демонстрації історичного триумфу над нацизмом та антисемітизмом. Із боку інших спільнот, насамперед українців, ромів, киян, православних, – це прагнення до відокремленої ексклюзивної пам'яті про власні трагедії часів війни як прояв конкуренції з євреями. З боку усіх учасників процесу меморіалізації – це відсутність власної внутрішньої потреби у створенні інклюзивної моделі спільної пам'яті, навіть за щирої готовності вшановувати пам'ять про «чужі» трагедії; брак усвідомлення абсолютної неприпустимості будь-якого будівництва на території розстрілів і поховань. Проте слід чітко усвідомлювати, що зазначені проблеми стали наслідком набагато значніших проблем розвитку українського суспільства, як-от невизначеність остаточного цивілізаційного вибору нашої країни; відсутність сформованої цілісної візії та політики історичної пам'яті, боротьба різних моделей пам'яті; брак цілісної етнонаціональної політики, комплексної візії історії України в європейському та світовому контекстах, цілісної містобудівної політики, зокрема в Києві; відсутність суспільної солідарності та досвіду співпраці держави і громадянського суспільства. Без розв'язання зазначених проблем, напевно, неможливо остаточно вирішити питання комплексної меморіалізації такого знакового у світовому та українському вимірах простору, як Бабин Яр. Водночас послідовні зусилля з його меморіалізації суттєво сприятимуть вирішенню глобальніших питань.

Секретарка робочої групи кандидатка історичних наук, старша наукова співробітниця Інституту історії України НАНУ *Тетяна Пастушенко* ознайомила присутніх із загальною структурою та змістом концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, що складається з дев'яти розділів. Проблема меморіального простору розглядається в історичному, меморіальному, пам'ятцевому, соціальному, цивілізаційному, містобудівному, юридично-правовому та адміністративно-фінансовому контекстах. Історичний контекст включає погляд на місце історії України в європейській історії та історії народів України й міжетнічних стосунків – в українській історії, осмислює проблему Бабиного Яру в історії України й Голокосту – у світовій історії. Такий підхід дає можливість показати відмінності та співзвучність історії України з широким загальноєвропейським контекстом, вужчим контекстом історії Центрально-Східної Європи. Це дозволить глибше зрозуміти національні тягарі історії, перебіг Голокосту на території окупованої нацистами України, його особливості та схожі риси з Голокостом у Центральній і Західній Європі, а також продемонструвати, як в Україні в повоєнні часи формувалася пам'ять про найбільші трагедії ХХ ст., якою була «війна за право на пам'ять» про Голокост і про Голодомор. Говорячи про меморіальний контекст проблем Бабиного Яру варто пам'ятати, що монументи в пам'ять про масові злочини у світі почали зводити переважно у ХХ ст. Лише за останні 20 років створено 80% сучасних подібних місць пам'яті. В Україні немає аналогічного прикладу вшанування пам'яті, який можна було б застосувати у випадку Бабиного Яру. З іншого боку,

виглядає оманливою поширена ідея скористатися світовим досвідом меморіалізації і просто перенести його до нашої країни без змін. Приклади створення меморіалів у пам'ять про масові злочини в Ізраїлі, США, Угорщині, Німеччині, Польщі показують, що такого єдиного рецепта не існує, у кожній державі є свої особливості. Тому Україна має повне право й повинна запропонувати свій спосіб/погляд ушанування пам'яті жертв Бабиного Яру та Голокосту.

У розділі концепції про пам'ятевий контекст розглядається специфіка індивідуальної, родинної пам'яті, етнічних спільнот і соціальних груп. Ці спільноти часто мають різні погляди на меморіалізацію історичних подій, що призводить, відповідно, до конфліктів пам'яті, які стають на заваді тій самій меморіалізації. Ураховуючи, що саме громадські організації національних спільнот (єврейські, українські, ромські) були та залишаються основними стейкхолдерами всіх меморіальних ініціатив, слід розуміти, що ці конфлікти притаманні не лише громадським організаціям, а й етнічним спільнотам як таким, ширше відбивають стан усього українського суспільства. У розділі концепції про соціальний контекст автори вбачають вирішення цієї проблеми у співпраці всіх зацікавлених сторін, яка стане конструктивною платформою для розв'язання й інших контраверсійних і конфліктних ситуацій національної пам'яті, узагалі розвитку країни. Основною рисою цієї моделі має бути професійний розподіл функцій та організована співпраця на кожному етапі втілення проекту, де держава в особі своїх найвищих очільників (президент, прем'єр-міністр) повинна виступити патроном усього процесу, перебрати на себе функції організатора й арбітра.

Сучасний стан меморіалізації Бабиного Яру відображає невизначеність в українському соціумі з цивілізаційним вибором. Причина не лише в тому, що ми живемо в розділеному пострадянському, постімперському суспільстві. Упродовж багатьох століть Україна перебувала на межі різних релігійних і пострелігійних цивілізацій: християнської та поганської, православної й мусульманської, православної та католицької; панславізму й визвольного націоналізму, комуністичної та нацистської, авторитарної або демократичної, соціалізму й лібералізму тощо. У контексті історії Другої світової війни, Голокосту та Бабиного Яру слід зазначити, що практично ціле ХХ ст. Україна перебувала не лише поза межами, а й поза безпосереднім контактом із ліберальною цивілізацією. У середині ХХ ст. вона перетворилася на «криваві землі» – територію зіткнення двох найпотужніших тоталітарних режимів сучасності, що випробовували тут найжахливіші способи масового винищення цілих народів і соціальних груп. Пропонована концепція, як наголосила Т.Пастушенко, ґрунтується на принципах гуманізму, європейського цивілізаційного вибору України, на приматі демократичних свобод і прав людини.

Меморіальний простір Бабиного Яру представляє вузол містобудівних проблем. Сьогодні на території колишніх розстрілів і поховань розташовано 17 зон та об'єктів, які підпорядковані різним суб'єктам господарювання. Тому подальший гармонійний розвиток території меморіального простору повинен ураховувати особливості роботи кожного з наявних тут об'єктів. У концепції передбачено також перелік ділянок, які знаходяться довкола меморіального простору, придатних під нове будівництво або реконструкцію існуючих споруд із подальшим пристосуванням під потреби музеїв Голокосту й Бабиного Яру. У документі також розглядаються юридичні підстави комплексної меморіалізації Бабиного Яру, меморіальні інституції, які опікуються цією проблемою, їх правовий

статус, аналізується відповідні питання співпраці державних і недержавних структур, пропозиції розв'язання юридичних проблем та аспектів адміністративно-фінансового управління майбутнього меморіального простору Бабиного Яру.

Заступник голови робочої групи провідний науковий співробітник Музею історії міста Києва, відповідальний секретар Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру *Віталій Нахманович* представив пропозиції щодо комплексної меморіалізації Бабиного Яру. За його словами, головна проблема сьогодні полягає в тому, що є Національний історико-меморіальний заповідник «Бабин Яр», але немає меморіального простору Бабиного Яру. Нині, як це не парадоксально, ми маємо Бабин Яр як деструктивний фактор суспільних конфліктів і лише позірної солідарності, що її демонструють зазвичай до пам'ятних дат. Натомість меморіальний простір Бабиного Яру покликаний перетворитися на позитивний і конструктивний фактор суспільного життя. Це має бути музейно-меморіальний комплекс, котрий повинен стати точкою консолідації українського суспільства. Він має доносити не інформацію про події – він має доносити насамперед об'єднавчі для українського суспільства цінності. Такий музейно-меморіальний комплекс включатиме у себе Меморіальний парк «Бабин Яр – Дорогожицький некрополь», Український музей Голокосту, Меморіальний музей Бабиного Яру.

Меморіальний парк в ідеалі має обіймати місця розстрілів, поховань і знищення тіл жертв під час нацистської окупації, а також територію всіх навколишніх кладовищ: Кирилівського, Лук'янівського, Єврейського, Магометанського, Військового, навіть кладовище німецьких військовополонених, зону техногенної Куренівської катастрофи і природний заповідник «Кирилівський гай». Ідея полягає в тому, що цей меморіальний парк повинен стати взірцем нового для України підходу до меморіалізації. Адже від радянських часів у нас успадковане розуміння її як зведення пам'ятників чи якихось грандіозних меморіальних комплексів. Тобто розуміння простору як меморіалу, мінімалістично вирішеного засобами ландшафтного дизайну, у нас відсутнє. На переконання В.Нахмановича, людина, яка потрапляє в меморіальний парк, незалежно від того, які там стоять пам'ятники, уже має інакше налаштувати себе через те, що вона опиняється у просторі, організованому по-іншому. Це великий виклик, це набагато складніше, ніж побудувати найвеличніший музей. Адже музеї ми якось будувати вміємо, а от створювати простори пам'яті – ще не навчилися.

Щодо музеїв Голокосту та Бабиного Яру, В.Нахманович зауважив (не для дискусії, а для більш чіткого розуміння, про що йдеться) – нещодавно чергові кроки зробила група, яка займається створенням Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр». Натомість концепція, котру представляє робоча група при Інституті історії України НАНУ – це інший проект. Те, чим займається Меморіальний центр Голокосту «Бабин Яр» і те, що пропонується сьогодні – це не просто два різних проекти. Значною мірою вони навіть не паралельні, а «перпендикулярні» один одному. Але з сьогоднішнього дня ми маємо, за словами В.Нахмановича, те позитивне досягнення, що можемо продемонструвати власну альтернативу. Ідеться не просто про критику іншого проекту – пропонується певне нове бачення. Розробники концепції розраховують, що держава, яка замовила цю роботу й виявляє інтерес до комплексної меморіалізації Бабиного Яру, стане тим модератором, котрий здатний посадити за один стіл усі групи, зацікавлені у справжній меморіалізації всіх подій, пов'язаних із цією

місцевістю. Це дасть можливість дійти узгодженого рішення, яке ґрунтуватиметься не на чітких особистих уподобаннях, а на певному консенсусі.

В.Нахманович наголосив, що Музей Голокосту та Бабиного Яру мають бути розташовані безумовно поза територією розстрілів і поховань, отже поза межами меморіального парку. Адже все, що пропонується включити до меморіального парку, згідно з дослідженням, є територія розстрілів і поховань. Далі в розробників концепції така несподівана пропозиція, що вони повинні становити єдиний меморіальний комплекс. Тобто це мають бути два музеї, але архітектурно вони будуть одним меморіальним комплексом. І фізичною та змістовною точкою перетину цих двох об'єктів стане саме масовий розстріл київських євреїв, що відбувся 29–30 вересня 1941 р. Тобто дві окремі розповіді, які перетинаються в одній точці, але архітектурно – один комплекс.

Український музей Голокосту має показувати Голокост як загальноєвропейське явище світового значення. Він повинен сприяти інтеграції української історії до загальноєвропейської та розглядати єврейську трагедію як універсальний символ усіх геноцидів кінця XIX – початку XXI ст. Меморіальний музей Бабиного Яру розглядає історію цієї місцевості як таку, що почалася дуже давно і триває до сьогодні. Очевидно, що її кульмінацією, точкою, коли Бабин Яр увійшов до світової історії, став саме масовий розстріл євреїв 29–30 вересня 1941 р. Але історія Бабиного Яру тоді не почалася й тоді не завершилася. Вона розглядається як відображення всієї складної історії України щонайменше останнього сторіччя. І, на переконання розробників концепції, цей унікальний досвід минулого країни, котра побувала під двома тоталітарними режимами, слід показувати через особисті долі жертв і Праведників Бабиного Яру. Головним посланням меморіального простору, усіх його складових має стати те, що кожна людина несе особисту відповідальність за свої вчинки: перед Богом, перед людством, перед ближніми, перед самим собою. І в кожній ситуації людина повинна робити власний відповідальний вибір на основі загальнолюдських цінностей.

За словами В.Нахмановича, як пілотний проект розглядається створення невеликого Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру у приміщенні контори колишнього Єврейського цвинтаря. Про цей задум докладніше розповів генеральний директор Національного історико-меморіального заповідника «Бабин Яр» *Борис Глазунов*. Питання такого музею назріло давно, але були проблеми з тим, де його розташувати. Зрозуміло, що біля історичних місць розстрілів, а не на території самих поховань. Тому було ухвалено рішення робити музей на вул. Мельникова, 44 (сучасна вул. Ю.Ільєнка), в історичній споруді контори колишнього Єврейського кладовища. Це приміщення, збудоване 1894 р., стало німим свідком подій, пов'язаних із нацистською окупацією Києва. Але будівля перебувала у власності Київських профспілок разом із спорткомплексом «Авангард». Від часу створення заповідника «Бабин Яр» як адміністрація, так і громадськість постійно порушували питання, що потрібно його передати в державну власність. Лише в 2016 р., коли активно працював організаційний комітет із питань підготовки та проведення заходів у зв'язку з 75-ми роковинами трагедії Бабиного Яру, завдяки політичній волі керівництва держави, зусиллям громадськості це приміщення вдалося повернути в державну власність і передати до сфери управління Міністерства культури України та згодом – до НІМЗ «Бабин Яр». У 2018 р. робоча група при Інституті історії України НАНУ розробила концепцію меморіального музею жертв Бабиного Яру. Уже зроблений архітектурний проект, дизайн-проект і тематико-експозиційний

план майбутнього закладу. Улітку проект пройшов державну експертизу, отримав позитивний висновок і в кінці 2018 р. розпочалися роботи з реставрації з пристосуванням приміщення до майбутнього Меморіального музею пам'яті жертв Бабиного Яру. За деякий час планується зробити повноцінну презентацію наукової концепції майбутнього музею, його архітектурних і художніх складових, наголосив Б.Глазунов.

Після завершення представлення концепції в рамках дискусії розпочалося її обговорення. До участі у презентації було запрошено співголову Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру *Семена Глузмана*. Він не зміг прийти особисто, але надіслав листа членам робочої групи, в якому висловив свої враження від підготовленого документа. На переконання С.Глузмана, відсутність ретельно продуманої концепції давала можливість усіляким «активістам» і псевдоекспертам заповнювати територію Бабиного Яру сфальсифікованою пам'яттю. Зараз, з ухваленням цього скорботного за тематикою, але чудового за виконанням документа, подібне буде неможливим. С.Глузман висловив жаль, що його не побачить Мирослав Володимирович Попович, із котрим вони не раз говорили про необхідність створення подібного тексту. Не побачать його й інші члени Громадського комітету для вшанування пам'яті жертв Бабиного Яру, які перейшли у кращий світ... Звісно, буде опір. Жорсткий опір усіляких «орендарів» землі Бабиного Яру і його околиць, шахраїв та звичайних, легко навіюваних, дурнів. Буде скрегіт зубів деяких чиновників із різних приводів, не тільки фінансових. Невже ця багаторічна волаюча ганьба безпам'ятства піде в минуле? – риторично зауважив С.Глузман.

На презентації в «Укрінформі» виступив голова Комітету Верховної Ради України з питань культури й духовності *Микола Княжицький*. За його словами, безумовно, те що ми досі не здійснили меморіалізацію Бабиного Яру, не вшанували гідно пам'ять загиблих наших співвітчизників різних національностей, передусім єврейської – це велика ганьба. Держава, Міністерство культури, Український інститут національної пам'яті зараз почали приділяти цьому питанню серйозну увагу. Є сподівання, що разом вдасться зрушити цей процес, і від нескінченних дискусій та розмов перейти до того, щоб об'єднати всіх охочих, у першу чергу під опікою держави, аби увічнити пам'ять загиблих. Це наш обов'язок.

Голова депутатської групи «Київська команда» в Київській міській раді *Сергій Гусовський* відзначив, що вже давно усвідомлено масштаб трагедії, яка відбулася в Бабиному Яру. Він давно переріс масштаб київської трагедії чи української трагедії – це світова трагедія. Украй важливо, щоб усі дії з боку держави та ініціативних груп було спрямовано на консолідацію суспільства. Слід запобігти різноманітним форматам чи намаганням робити якісь ексклюзивні конструкції, адже це закладатиме підвалини для майбутніх конфліктів і розбрату. Тому, на переконання С.Гусовського, із боку держави та з боку Києва буде повна підтримка в першу чергу комплексного вирішення питання меморіалізації трагедії Бабиного Яру. Спільними зусиллями вдасться досягти саме такої мети.

Голова Українського інституту національної пам'яті *Володимир В'ятрович* сказав, що трагедія Бабиного Яру – це не лише невід'ємний елемент нашого минулого, це та історія, крізь призму якої можна показувати весь трагізм історії України, мешканців нашого краю у ХХ ст. Добре, що концептуальний погляд щодо того, як має бути меморіалізована ця сторінка історії, формулюють саме українські історики. Тішить, що цей концептуальний погляд затребуваний державою, оскільки саме вона, в особі

Міністерства культури, виступила замовником презентованої концепції. І це знімає певні інсинуації, що нібито в Україні не приділяється достатньої уваги темі Бабиного Яру. В.В'ятрович висловив сподівання, що це один із перших кроків меморіалізації Бабиного Яру, що ця концепція втілюватиметься у життя. Український інститут національної пам'яті готовий долучатися до справи, готовий говорити з Міністерством культури про подальші адміністративні кроки, спрямовані на реалізацію концепції.

Співголова Асоціації єврейських організацій і общин України – Ваад *Йосиф Зісельс* також наголосив на важливості створення Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру. За його словами, «ми давно очікували народження цієї концепції, і я можу вже зазначити, що вона позитивно відрізняється від попередніх концепцій, з якими ми мали можливість ознайомитися раніше». По-перше, це комплексний системний документ, що враховує історію Бабиного Яру і прилеглої території. Це надзвичайно важливий крок до його меморіалізації. Також ця концепція наголошує, що неможливо розглядати Голокост в Україні без розуміння того, що йому передувало – репресії, Голодомор, терор, адже ці поняття нерозривні. Ще одним важливим фактором стало те, що це саме український проект. Не лише тому, що створювали його українці, а тому, що модератором цього процесу виступила держава. Це важливо і для єврейської громади України, і для інших громад – незважаючи на війну та економічні кризи, держава знаходить можливості виділяти кошти на меморіалізацію Бабиного Яру й історію Голокосту.

Директор Українського центру вивчення історії Голокосту, а також заступник голови робочої групи при Інституті історії України НАНУ *Анатолій Подольський* наголосив, що з 1991 р. втрачено дуже багато часу, виросло ціле покоління людей у суверенній Україні, і весь цей час Бабин Яр та інші подібні місця продовжують уважатися неукраїнською історією. Натомість це – українська історія. Євреї та неєвреї, убиті у цьому місці – це частина української історії й культури. Ідеться не про «чужу», не про «іншу» – ми говоримо про власну історію. Після 75-х роковин трагедії Бабиного Яру держава дійсно нарешті звернулася до розв'язання проблеми меморіалізації цього місця пам'яті. За словами А.Подольського, важливо, що сьогодні – не засідання чергового організаційного комітету, і не засідання якогось приватного фонду, а представлення концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, виконаної на базі академічної установи на замовлення Міністерства культури України. І так воно повинно бути й надалі. Така співпраця має бути пріоритетною, безумовно із залученням приватних фондів, іноземних експертів, громадських інституцій. Представлення цієї концепції, на переконання А.Подольського, свідчить, що Україна нарешті розуміє, що йдеться про українську історію. Тому перспектива величезна.

Провідний науковий співробітник Інституту політичних і етнонаціональних досліджень ім. І.Кураса НАН України доктор історичних наук *Юрій Шаповал* у своєму виступі підкреслив, що йому випала честь бути одним із рецензентів першої Концепції створення меморіального музею Бабиного Яру, яку підготувала ця робоча група. Початкові сумніви абсолютно розвіялися, адже це концепція не лише тієї трагедії, що сталася 29–30 вересня 1941 р., а самого місця, яке має свою важку історію. Добре, що це все вписано в такий широкий контекст. Дуже важливо, що автори концепції не забули про Сирецький табір. Бабин Яр – це сумне місце, його треба розглядати в комплексі, крізь роки, не фіксуватися на одній події,

хоча абсолютно ясно, що єврейський акцент повинен бути головним. І авторам це вдалося. Ю.Шаповал подякував усім, залученим до розробки концепції, усім членам авторського колективу. За його словами, для нього це важлива тема ще й тому, що чи не кожен день доводиться їхати на роботу через Бабин Яр, ходити через парк на запис передач у телецентр. Тож усе, про що нині говориться, для нього всі ці речі абсолютно матеріальні, ці місця й ці задуми. Можливо, ми доживемо до такого дня, зауважив Ю.Шаповал, коли люди припинять смажити тут шашлики та вигулювати діточок. Можливо, це для них не такий уже великий злочин, але це абсолютно неприйнятні речі, з якими можна дуже делікатно розпрощатися.

Генеральний директор Меморіального центру Голокосту «Бабин Яр» *Геннадій Вербиленко* зазначив, що коли є такі далекоглядні ініціативи, як створення Концепції комплексної меморіалізації Бабиного Яру, потрібно уникати будь-якої можливості створювати конкуренції пам'яті чи конкуренції проектів. Це, насправді, головна відповідальність держави, Міністерства культури, котре взяло на себе таку місію, як створення загальної концепції. Є сподівання, що цю роботу буде виконано в дипломатичний спосіб, відкрито і прозоро. Г.Вербиленко висловив сподівання, що «нас не забудуть долучити до організаційного комітету, до робочої групи, про що ми неодноразово прохали. Тож ми готові до співпраці, і сподіваємося, що держава виявить готовність до такої інтеграційної роботи, а не створення певної зони конкуренції чи конфлікту. Ми дуже налаштовані на позитивний перебіг подій, на інтеграційну роль міністерства, і бажаємо успіху у цій роботі».

Відповідаючи на запитання політолога *Олександра Наймана* про те, чому в концепції згадується лише розстріл євреїв 29–30 вересня 1941 р., адже вбивства тривали й надалі, а загалом у Бабиному Яру було страчено близько 100 тис. євреїв, *Віталій Нахманович* наголосив, що під час Голокосту в Україні знищено 1,5 млн євреїв, але світовим символом його став саме Бабин Яр, де втратили життя не 100 тис., але точно 60–70 тис. Так само символічними датами Бабиного Яру стали 29–30 вересня 1941 р., коли було знищено половину з тієї загальної кількості жертв. Тобто є подієва історія, є символічна історія, і їх треба розрізняти при створенні таких об'єктів, як музеї, адже йдеться не про дисертацію.

У фіналі презентації міністр культури України *Євген Нищук* наголосив на важливості того, щоб «ми стали тим майданчиком», де можна буде знайти точки не просто дотику, а певних компромісів, адже тут є питання ресурсне, яке далі обговорюватиметься. «Я, як міністр і як просто людина, намагаюся всіляко знайти порозуміння різних груп, особливо, коли це стосується різних моментів історичної пам'яті. Також було багато дискусій в 2016 році, але ми за три місяці все ж таки реконструювали Алею скорботи, Алею Праведників, вже зараз відновили за архівними документами вхідну браму до Єврейського цвинтаря, якої до цього не було. Але те, що було на території Бабиного Яру до 29 вересня 2016 року і те, що є зараз – це неймовірно велика різниця. У цьому залі присутній свідок Голокосту пан Борис Забарко, можете його запитати. Насправді проведена велика робота, але дійсно, ми зараз перейшли в іншу фазу, фазу комплексного осмислення проблеми. Представлена концепція – це дуже важлива робота істориків. І ми маємо прийти до порозуміння, до допомоги один одному, і держави, і громадських інституцій, і меценатів». За словами Є.Нищука, усі мають усвідомлювати, що все ж таки лідером, замовником цього процесу стала держава.